

NIKŠA STANČIĆ

Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji
u vrijeme narodnog preporoda*U povodu knjige R. Petrovića: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968.*

U raspravi koju sam napisao, objavljujući punih sto godina zametnuti program Mihovila Pavlinovića iz god. 1869, namjeravao sam se osvrnuti (konfrontirajući različita mišljenja iz literature) i na stavove R. Petrovića o nekim ključnim problemima narodnog preporoda i hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji.¹ Od toga sam odustao da ne bih previše opterećivao tekst, ali i zbog toga što mi se pružila prilika da to učinim posebno. Tako je ovaj prilog donekle nadopuna već spomenute rasprave.²

Knjiga R. Petrovića »Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću« objelodanjena je u Sarajevu god. 1968, a nastala je kao disertacija obranjena god. 1962. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Kako bih odmah spriječio moguću zabunu, napominjem da naslov donekle dezinformira jer knjiga obuhvaća (kako je navedeno u podnaslovu, ali ne na koricama) samo razdoblje od 1860. do 1880. god. Petrovićeva je knjiga vrijedan doprinos našoj historiografiji. Ona je u našoj poslijeratnoj historiografiji najobimniji rad posvećen povijesti narodnog preporoda u Dalmaciji, a i jedini koji je, analitički i na temelju tako opsežnoga izvornog materijala, obradio problem hrvatsko-srpskih odnosa u tom razdoblju. Pisana je sa svim vanjskim oznakama naučnog rada, a bilješke su neke vrste zbirka izabrane građe. Autor je prikazao preduvjete (socijalne, nacionalne i kulturne) postanka nacionalno-političke situacije preporoda, zatim postanak i strukturu (socijalnu, nacionalnu i organizacionu) Narodne stranke, kao organizma unutar kojeg su se manifestirali međunacionalni odnosi, te konačno sam razvoj odnosa između Hrvata i Srba u Dalmaciji. S obzirom na tako širok zahvat i opseg iskorištene građe, autor je mogao s prilično pouzdanja zaključivati o nacionalno-političkom razvoju u Dalmaciji u dvadeset godina preporoda. Premda knjiga ima mnogo pozitivnih osobina, treba se osvrnuti na neke najvažnije probleme kojima se bavi, a mogli su biti potpunije prikazani ili drugačije ocijenjeni.

¹ N. Stančić, »Hrvatska misao«, program Mihovila Pavlinovića iz god. 1869, Historijski zbornik XXIII, 1970. (u štampi).

² Na Petrovićevu knjigu osvrnuli su se brojnim zamjerkama T. Macan u Kritici II, 1969, 4, 105—117 i T. Ganza-Aras u Zadarskoj reviji XIX, 3, 297—303. Neke od tih zamjerkki, napose Macanove, proširio sam u ovom prilogu.

Petrović je u najopćenitijim linijama dobro zacrtao okvire unutar kojih se kretao nacionalno-politički razvoj od 1860. do 1880. god., u razdoblju koje s pravom smatra ključnim za formiranje moderne hrvatske i srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji. Petrović polazi od zaključka (koji se i potvrđuje u toku rada) da je bitni sadržaj narodnog preporoda u Dalmaciji proces buđenja moderne nacionalne svijesti, i to prvenstveno u gradskim sredinama (252). Zbog toga je — da bi mogao analizirati hrvatsko-srpske odnose, što je glavni zadatak knjige — morao istražiti stanje i razvoj nacionalne svijesti u Dalmaciji u spomenutom razdoblju. Pri tom je (u osnovnim linijama) došao do zaključka da je preporodni pokret zatekao u Dalmaciji slavensku svijest i da su narodnjaci svoje »slovenstvo« (u južnoslavenskom smislu) doživljavali kao nacionalnost. Vjerske razlike pri tom nisu igrale nikakvu ulogu, a hrvatstvo i srpstvo, premda prisutni, nisu imali karakter moderne nacionalne svijesti. Narodna je stranka, prema tome, bila »slavenski front« protiv talijanstva u borbi za ponarodenje Dalmacije. Za Petrovića su šezdesete godine XIX st. nastavak prethodnog razdoblja, a zatim počinju prevladavati moderna hrvatska i srpska nacionalna svijest, uklapajući se svaka u razvoj svojih širih nacionalnih cjelina. Tako u sedamdesetim godinama dolazi do razdvajanja nacionalno jedinstvenih dalmatinskih Slavena na Hrvate i Srbe, a time i do cijepanja Narodne stranke.

Petrovićev zaključak da su dalmatinski narodnjaci svoje »slovenstvo« shvaćali kao nacionalnost ima potvrdu u izvorima. Međutim, postavlja se pitanje kako treba promatrati taj fenomen. Nameće se, naime, činjenica da je shvaćanje jugoslavenstva kao nacionalne kategorije (u obliku ilirstva ili dalmatinskog slovenstva) karakteristično za određeni stupanj formiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti, te ga nalazimo manje-više kod svih hrvatskih preporodnih pokreta u njihovom uzastopnom slijedu. Očito su na čitavom hrvatskom etničkom teritoriju postojali određeni preduvjeti, nastali u toku historijskog razvoja (društveni, kulturni, politički, a ne može se zanemariti ni utjecaj geografskog razmještaja hrvatskog življa), zbog kojih se moderna hrvatska nacionalna svijest u svom početnom stadiju ne javlja odmah kao hrvatska, nego u jednu nacionalnu cjelinu nastoji obuhvatiti sve Južne Slaveni. (Pod modernom hrvatskom nacionalnom svijesti razumijevam onakav oblik svijesti kakav se javlja u razdoblju kapitalizma, kad se određeni ekonomski, društveni, politički, kulturni sadržaji i interesi vežu uz nove, šire slojeve bliže puku i njegovoj etničkoj svijesti.) Tek nakon što su savladane ili ublažene određene prepreke (pri čemu slavenstvo blagotvorno djeluje, ali se na kraju i samo pretvara u kočnicu), izbija dotad potisnuta hrvatska podloga i pokazuje se kao jedino opravdan oblik hrvatske nacionalne svijesti. Jedna tipologija hrvatskih preporodnih pokreta nesumnjivo bi na idejnom planu uočila taj razvoj kao najizrazitije obilježje. Naravno, istraživanje takvih pojava zahtijevalo bi poseban studij, ali je uočavanje spomenutih relacija pri proučavanju preporoda u jednoj hrvatskoj pokrajini neophodno. Inače se (premda Petrović ističe historijsku nužnost konstituiranja hrvatske nacije u Dalmaciji i premda je sebi postavio kao zadatak da istraži upravo posebni put Dalmacije u tom pravcu) gubi nit jedinstvenog razvoja hrvatskog naroda i stvara dojam da ona počinje tek od

definitivnog formiranja hrvatske nacionalne svijesti u Dalmaciji sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

S druge strane, jugoslavenska ideja (što Petrović ne uočava, dapače negira) ostala je i dalje prisutna i kod onih dalmatinskih Hrvata koji su je napustili kao nacionalnu kategoriju. Kod najizrazitijeg predstavnika hrvatske misli u Dalmaciji, M. Pavlinovića, ona je očigledna u (da se ukratko izrazim) jugoslavenskoj i hrvatskoj fazi njegova idejnog razvitka. Petrović je uzео i Pavlinovića kao primjer jugoslavenske nacionalne orijentacije Narodne stranke u šezdesetim godinama (253, bilj. 4, 5), ali zapostavlja njegovu aktivnu ulogu u usmjeravanju Narodne stranke prema jugoslovenstvu. Članci koje je Pavlinović objelodanjivao u *Narodnom listu* odmah nakon što je list god. 1862. počeo izlaziti, a koje spominje i Petrović, izrazito su programatskog značaja. U najkarakterističnijem od njih, koji je pod naslovom »O narodnosti obzirom na jugo-slovenstvo« izlazio u sedam nastavaka, Pavlinović je teoretski razglasio pojam i osobine nacije, a zatim, primjenjujući to na Južne Slavene, zaključio da su oni jedan narod. Pavlinović se tu, što Petrović nije spomenuo, pokazao jednim od najistaknutijih ideologa jugoslovenstva u Dalmaciji šezdesetih godina XIX stoljeća. U takvom djelu je trebala naći mjesta analiza veoma kompleksnih Pavlinovićevih shvaćanja, među ostalim i osuda velikosrpsva ne s hrvatskih nego s jugoslavenskih nacionalnih i političkih pozicija. Petrović tvrdi da Pavlinović u sedamdesetim godinama nije u principu protiv Jugoslavije, zajedničke države Južnih Slavena, ali da uistinu jest (346). Pavlinovićev je stav, međutim, mnogo kompleksniji. On je u drugoj fazi svoga razvitka napustio misao o nacionalnom jedinstvu Južnih Slavena, ali je zadržao misao o njihovom etničkom i kulturnom jedinstvu, prije svega Hrvata i Srba. Istina, zahtijevao je da se Hrvatska i Srbija razvijaju kao zasebne države, ali je u programu iz 1869. god. (koji Petroviću, pa ni drugim istraživačima, dosad nije bio dostupan) određeno iznio viziju Jugoslavije kao konfederativno uređene države, a tu je istu misao, u nešto blažoj formi, iznio i u »Hrvatskim razgovorima«.³ Prema tome, hrvatska i jugoslavenska misao nisu tako odvojene i suprotstavljene u povijesti narodnog preporoda u Dalmaciji kako se čini prema knjizi R. Petrovića. Hrvatstvo i jugoslovenstvo su manje-više prisutni u isto vrijeme, ali s vremenom bitno mijenjaju značaj i međusobni odnos.

Petrović je utvrdio da su jugoslovenstvo prihvatili u Dalmaciji i pravoslavni i katolici, a isto tako i program sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, pošto su u sjedinjenju vidjeli mogućnost ponarodenja Dalmacije, tj. brzog odstranjenja talijanstva. Na temelju podataka koje je našao u literaturi, on prvu manifestaciju srpske misli stavlja na kraj god. 1865, kad je u pravoslavnom sjemeništu u Zadru osnovano Srpsko omladinsko društvo »Prvenac« i pokrenut istoimeni list (356). Međutim, podaci iz srpske vojvođanske i beogradske štampe šezdesetih godina mijenjaju tu sliku (Petrović je prelistao samo novosadsku *Zastavu* koja je počela izlaziti god. 1866). U novosadskom *Srpskom dnevniku* i beogradskom *Vidovdanu* (navodim ono što mi je dostupno) ima od samog početka šezdesetih godina dopisa koje šalju dalmatinski Srbi. Dopisi najvećim dijelom stoje

³ N. Stanić, n. dj.; M. Pavlinović, Hrvatski razgovori, Zadar 1877, 233, 280, 281.

na programu Narodne stranke, ali neki od dopisnika pokazuju potpuno moderni srpski nacionalni osjećaj. Oni jasno dijele Hrvate od Srba, a program Narodne stranke prihvaćaju u njegovim osnovnim crtama — borbi za jezik i za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom — jer u njemu vide vlastiti srpski interes. Sloga s Hrvatima proizlazi kod njih iz toga što i jedni i drugi imaju iste interese u pogledu jezika. Tako je dopisnik *Srbskog dnevnika* u dopisu pisanom još potkraj god. 1860. istaknuo da Srbi u Dalmaciji traže sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom zato što su u Dalmaciji malobrojni i što imaju malobrojnu inteligenciju, te u sjedinjenju vide sredstvo za lakše ostvarenje svojih interesa u pogledu jezika. U isto je vrijeme zatražio garancije da će nakon sjedinjenja srpska nacionalna individualnost biti očuvana.⁴ Ubrzo nailazimo na podatak koji pokazuje da takvi nacionalno svjesni Srbi nisu bezuvjetno pristajali uz sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Jedan dopisnik iz Dalmacije u beogradskom *Vidovdanu* god. 1863. »zahvaljuje« na sjedinjenju ako bi Dalmacija imala trajno ostati u okviru ujedinjene Hrvatske. Štoviše, on ne priznaje Trojedinici hrvatski karakter, ne pristaje da se pokrajine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija kao cjelina nazivaju Hrvatskom. Po njemu, kako otvoreno kaže, Srbi u Dalmaciji prihvaćaju sjedinjenje s Hrvatskom zbog privremenih političkih interesa (ono bi olakšalo odstranjenje talijanstva), ali je njihov trajni cilj sjedinjenje sa srpskim zemljama.⁵ Prema tome, on prihvaća sjedinjenje pod slavenskom firmom koja ništa ne prejudicira, ali je spreman ustati protiv sjedinjenja, ako bi se ono imalo izvesti u hrvatskom smislu, kao sjedinjenje hrvatskog naroda. Niz takvih dopisa pokazuje da se u Dalmaciji može govoriti o povezivanju »isjeckane srpske svijesti u jedinstvenu nacionalnu ideju osnovanu na uspomenu zajedničke prošlosti i istim stremljenjima u budućnosti« (360) ne tek od god. 1865. (kako navodi Petrović), nego najmanje već od god. 1860. Dapače, već god. 1863. nalazimo zametak ideje pod kojom će se god. 1880. Srbi u Dalmaciji odvojiti od Hrvata.

Petrović nije iskoristio neke podatke od nemale važnosti iz literature i izvora kojima se služio. Npr. podatak da je god. 1866. L. Tomanović, koji je u to vrijeme pomagao I. Danilu u uređivanju hrvatskog priloga *Il Nazionalea* i bio njegov redoviti suradnik, napisao u *Prvencu* članak koji odiše srpskim pravoslavnim ekskluzivizmom i netrpeljivošću prema Hrvatima.⁶ Dalje, Petrović na temelju podataka iz *Zastave* tvrdi da se u Dalmaciji misao o stvaranju zasebne srpske stranke i srpskog lista pojavila »već« u ožujku 1874. god. Pisac dopisa u *Zastavi*, koji navodi Petrović, kaže, međutim, da je to bila želja Ilije Dede Jankovića (362, bilj. 269). Kako je Janković umro nešto prije toga, u veljači 1874. god. u Trstu, s tim je mislima izišao svakako već god. 1873. Ovdje je Petrović propustio da izvede jednostavan zaključak, ali je prešao preko drugog, prilično starijeg dopisa u *Zastavi* iz kojeg saznajemo da je zadarsko društvo »Prvenac« još god. 1867, na skupštini Ujedinjene omladine srpske, predložilo da se u Dalmaciji osnuje posebno srpsko glasilo. Za tu se

⁴ *Srbski dnevnik* 1861, 3, 8. I.

⁵ *Vidovdan* 1863, 31, 12. III.

⁶ *Prvenac* 1866, 3, 15. XII, kod: *D. Berić*, Omladinsko društvo *Prvenac* i narodni preporod u Dalmaciji, *Mogućnosti* X, 1963, 4, 414.

ideju zalaže i sam dopisnik.⁷ Prema tome, misao o srpskoj stranci pojavila se ne 1874, već svakako 1873, a o pokretanju srpskog lista u Dalmaciji čak god. 1867.

Petrović smatra da je u Dalmaciji u šezdesetim godinama postojalo svega nekoliko pojedinica s modernom srpskom nacionalnom svijesti i da se o nacionalnoj svijesti u većim razmjerima može govoriti tek u sedamdesetim godinama. Međutim, kontinuitet srpske nacionalne i političke misli može se u Dalmaciji pratiti ne od god. 1865. (kako to čini Petrović), nego već od 1860. i uočljiv je njen neprestani napredak. Teško je reći kad taj nagomilani kvantitet prelazi u novi kvalitet, ali bi, svakako, to pitanje trebalo temeljito istražiti kako bi se moglo pouzdano govoriti o stanju srpske nacionalne svijesti u šezdesetim godinama, te o stavu i motivima toga stava prema slavenstvu i prema sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.

Dok kod Srba postoji niz pojedinačnih manifestacija, koje treba povezati u cjelinu i ocijeniti njihov značaj kao cjeline, u razvoju hrvatske nacionalne i političke ideje ističe se izrazita figura M. Pavlinovića koja u sebi, tako rekavši, personificira hrvatsku misao i usmjeruje joj tok. Zbog toga je Petroviću bilo lakše pratiti razvoj hrvatske misli u šezdesetim godinama. Analizom Pavlinovićevih tekstova Petrović je došao do vrijednog rezultata, do zaključka da se početak »napiranja« (kako je zgodno upotrijebio Pavlinovićev izraz) na hrvatstvo u Dalmaciji može staviti na kraj god. 1866, što je u vezi s Pavlinovićevim govorom u povodu 300-godišnjice pogibije Zrinskog (276, 343). Stavivši pojavu srpske misli na kraj god. 1865, Petrović je uspostavio neki paralelizam u startu (da tako kažem) hrvatske i srpske misli u Dalmaciji. Pokazao sam da se manifestacije srpske misli mogu pratiti unatrag sve do god. 1860. (u najmanju ruku) i da su s vremenom sve intenzivnije. To znači da je proces nacionalnog formiranja počeo u Dalmaciji kod Srba ranije nego kod Hrvata. Ta se pojava, uostalom, može konstatirati i ako se u širim okvirima promatra proces konstituiranja moderne hrvatske i srpske nacionalne svijesti. Takav različit tempo posljedica je sasvim konkretnih uvjeta historijskog razvoja jednoga i drugog naroda i treba ga imati na umu, jer pomaže objašnjenju mnogih pojava, napose iz hrvatsko-srpskih odnosa. Na mjestu je Petrovićeva ocjena da je Pavlinović hrvatski nacionalni program fiksirao počevši od god. 1868. (343). Međutim, mogu se staviti neke primjedbe Petrovićevoj ocjeni osnovnih Pavlinovićevih shvaćanja i prikazu uzroka koji su Pavlinovića skrenuli s jugoslavenstva na (prihvatimo uvjetno) isključivo hrvatstvo.

Pavlinovićevu teoriju o hrvatskom političkom narodu (ne narodnosti!), shvaćanje toliko karakteristično za Pavlinovića i toliko aktualno u političkom životu Dalmacije još dugo poslije njegove smrti, Petrović je dobro reproducirao, ali nije dopro do srži. Konstatacija da po toj koncepciji »na teritoriji hrvatskog državnog prava ne može biti druge nacionalnosti osim hrvatske« (346) samo je dijelom točna. Pavlinović je doista u osobine hrvatske nacije ubrajao i hrvatsko državno pravo, te je po tome i Srbe u Hrvatskoj smatrao Hrvatima. Međutim, nikada nije, ni u svom programu iz 1869, ni u »Hrvatskim razgovorima«, Srbima u Hrvatskoj

⁷ *Zastava* 1867, 93, 8. X.

zanijekao osnovno što obilježava njihovu nacionalnu posebnost — a to je srpsko ime, odnosilo se ono na narod, jezik, vjeru ili pismo.⁸ Težište je Pavlinovićevog shvaćanja na političkom momentu. I Petrović je ustanovio da je Pavlinović kao najvažnije zahtijevao od Srba u Hrvatskoj da »brane hrvatsko državno pravo i da se bore za njegovo oživotvorenje, tj. za cjelokupnost hrvatskih zemalja« (i njihovu samostalnost!) i da »u odnosu prema Srbijancima i Srbiji [...] imaju istovjetna shvaćanja, kao i svi Hrvati« (345, 346). Pavlinović je, dakle, ako se želimo do kraja jasno izraziti, tražio od svih stanovnika Hrvatske da prihvate misao hrvatske državnosti i samostalnosti. (Tražio je, uostalom, i od svih državljana Srbije da prihvate srpsku državnu misao.)⁹ Zahtjev da se zbog toga svi stanovnici Hrvatske nazivaju Hrvatima, pa makar i samo u »političkom« smislu, kao i nepovoljne ocjene nekih aspekata srpske povijesti i stanja u suvremenoj Srbiji svakako su smetali dalmatinskim Srbima. Pavlinović je, dakle, nastupio sa sasvim razumljivom idejom, s mišlju da Srbi treba da prihvate težnju većine stanovništva zemlje u kojoj žive, ali je to popratio određenim velikohrvatskim elementima, kao što je npr. i stav da Bosna pripada Hrvatskoj. Pravi smisao i uzrok postanka teorije o hrvatskom političkom narodu izbija, međutim, na površinu tek kad se šire sagleda situacija u kojoj je nastala.

Pavlinovićevu oku nisu ni god. 1862. izbjegla neka velikosrpska kretanja u vandalmatinskom srpstvu, a sigurno mu nisu izbjegla ni ona bliža, u Dalmaciji. Vidjeli smo da se još god. 1863. iz Dalmacije čula misao koja je Trojednici negirala hrvatski karakter, da je god. 1866. pomoćnik urednika i suradnik *Narodnog lista*, glasila »slavenskog fronta« u Dalmaciji, u *Prvencu* pisao članak zadojen ekskluzivnim srpstvom i nepovjerenjem prema Hrvatima i da je iz istog kruga god. 1867. potaknuto pitanje pokretanja zasebnog lista koji bi zastupao interese dalmatinskog srpstva. A sve se to zbivalo u vrijeme dok nije bilo ni traga ekskluzivnom hrvatstvu u Dalmaciji. Uz to, među dalmatinskim Srbima se samo u blažem obliku događalo ono što je u šezdesetim godinama uzelo maha kod Srba u širim okvirima. Uvid u samu srpsku dnevnu štampu pokazuje niz velikosrpskih istupa koji su išli do negiranja postojanja hrvatskog naroda — od Vuka koji je u *Vidovdanu* god. 1861. tvrdio da su svi štokavci Srbi, a svi kajkavci Slovenci, te je Hrvate sveo na šaku čakavaca,¹⁰ do niza članaka u Miletićevoj *Zastavi* od same njene pojave god. 1866. koji su Slavoniju, Vojnu krajinu i Dalmaciju proglašavali srpskim zemljama, te na političkom polju izvlačili zaključak da više ne može postojati država koja bi imala hrvatski karakter. Te su pojave u dalmatinskom i vandalmatinskom srpstvu šezdesetih godina pokazale Pavlinoviću da bi, ako Srbi u Hrvatskoj prihvate srpsku *političku* misao, to značilo negiranje hrvatske državnosti, da bi to značilo prihvaćanje one težnje koja ide za tim (kako je sam rekao) da »razkroji Hrvatsku kraljevinu na Primorja i Zagorja budućeg Dušanova carstva«.¹¹ Tu je uzrok da je Pavlinović — kad se prirodnim tokom nacionalnog osvještenja počeo okretati

⁸ N. Stančić, n. dj.; M. Pavlinović, n. dj., 274.

⁹ N. Stančić, n. dj.; M. Pavlinović, n. dj., 167.

¹⁰ *Vidovdan*, 1861, 31, 1. VII.

¹¹ M. Pavlinović, n. dj., 179.

prema hrvatstvu — na političkom polju stvorio teoriju o hrvatskom političkom narodu. Velikosrpskim težnjama, ne samo prema Bosni gdje su se (kako kaže Petrović) sukobljavali hrvatski i srpski državni interesi i na koju je i sam polagao ruku nego i prema dijelovima Hrvatske, Pavlinović je suprotstavio teoriju koja zahtijeva da svi stanovnici Hrvatske prihvate hrvatsku državnu ideju, da ne sprečavaju put sjedinjenju hrvatskog naroda svojom težnjom koja je išla za tim da čitave dijelove Hrvatske (među njima i Dalmaciju) rezervira za buduću Veliku Srbiju. Prema tome, Pavlinovićeva je politička ideologija imala velikohrvatskih i ekspanzionističkih elemenata, ali je nastala i kao reakcija na velikosrpsvo (Petrović s pravom tvrdi da pravaštvo nije imalo utjecaja na njeno formiranje) i imala je za cilj da uz pomoć hrvatskog državnog prava sačuva od velikosrpskih pretenzija hrvatski narod i hrvatsku državu. Ne može se, dakle, reći da je Pavlinovićeva koncepcija hrvatskoga političkog naroda bila element koji je »otvorio probleme srpsko-hrvatskih odnosa u Dalmaciji« (354). Oni su, kao što sam pokazao, otvoreni već prilično ranije pojavom velikosrpske misli u Dalmaciji. Ako su se Srbi u Dalmaciji usprotivili Pavlinovićevim shvaćanjima, ako su Milaš, Tomanović, Bjelanović i dr. u sedamdesetim godinama ustali u »obranu srpstva« (362), onda svakako treba napomenuti da je Pavlinović zbog djelatnosti upravo nekih od njih već ranije smatrao da mora ustati u obranu hrvatstva.

Ovdje sam se zadržao na Pavlinovićevoj teoriji o hrvatskom političkom narodu samo ukoliko ona zalazi u hrvatsko-srpske odnose. Ona je, inače, imala i drugih aspekata — prije svega kao jedno shvaćanje rješenja hrvatskog pitanja u Habsburškoj Monarhiji, te je, osim spomenutih, imala i drugih uzroka postanka.

Petrović je, treba priznati, djelomično skinuo ljagu koja je na Pavlinovića nagomilavana u našoj poslijeratnoj historiografiji, priznavši njegovo izuzetno značenje u procesu formiranja hrvatske nacionalne svijesti u Dalmaciji i istaknuvši da je njegova historijska zasluga što je prvi od prvaka Narodne stranke »osjetio, javno ukazao i borio se za ideju hrvatstva« (343), što je »prvi ukazao na hrvatstvo [...] kao na ono ime i onu ideju pod kojom treba da se vrši proces osvještavanja i buđenja Dalmatinaca« (353). Tim zaslugama treba dodati i druge koje su se mogle uočiti iz dosadašnjeg izlaganja. Pavlinović je jedan od najizrazitijih zastupnika hrvatske državne misli u historiji hrvatskog naroda XIX stoljeća, zastupnik misli da se hrvatski narod mora konstituirati i državno kako bi se mogao slobodno razvijati. S druge strane, ako je i zastupao misao da se u konkretnim prilikama Hrvatska mora razvijati unutar Habsburške Monarhije i uz njenu pomoć, zahtijevao je da i unutar te tvorevine Hrvatska bude samostalna, a u daljoj budućnosti imao je pred očima viziju Jugoslavije kao saveza ravnopravnih država južnoslavenskih naroda.

Petrović smatra da su se hrvatska i srpska nacionalna svijest u Dalmaciji iz zajedničke »slovenske« svijesti formirale tako što se na vjerske razlike vezivalo »sve drugo što je djeljivo« (128). Vjera je, doista, bila linija po kojoj se na hrvatsko-srpskom jezičnom području odvijalo nacionalno opredjeljivanje. Petrović konstatira da se nacionalna svijest Hrvata i Srba formirala na temelju određenih tradicija, ali osim imena i vjere kao

demarkacione linije ne saznajemo ništa koje su to osobine na temelju kojih su se konstituirale dvije različite nacionalne svijesti. Jer vjera je granica preko koje jedna nacionalna svijest u pravilu nije prelazila, a politička je orijentacija posljedica određene nacionalne opredijeljenosti, pa ni jedno ni drugo ne može biti sadržaj nacionalnog hrvatstva ili srpstva. Tu opet treba Petrovića opravdati nedostatkom studija koje bi fenomen nacionalne diferencijacije unutar tog »jednojezičkog i jednokrvnog naroda« (444) zahvatile u širim okvirima.

Vrijedna je pažnje Petrovićeva distinkcija karaktera nacionalne svijesti u različitim socijalnim sredinama. Činjenicu što su se u pravilu katolici opredjeljivali kao Hrvati, a pravoslavni kao Srbi Petrović tumači važnom ulogom koju je u političkom životu Dalmacije igralo niže svećenstvo. Dok su liberalne građanske sredine bile sklonije »širem« slavenstvu, katoličko niže svećenstvo (da se zasad zadržim na njemu), zbog toga što je bliže seljačkoj masi i njenom »parcijalnom hrvatstvu« (pravičnije bi bilo govoriti o etničkoj svijesti seljaštva), bilo je »glavni [...] socijalni nosilac i propagator hrvatstva« (271, 272). Ono je, a prije svega M. Pavlinović kao njegov predstavnik, povezivalo svoj klerikalni katolicizam i hrvatstvo, napose nakon god. 1867, kad je austrijska liberalna vlada reformama htjela likvidirati povlašteni položaj katoličke crkve. Klerikalci su, braneći položaj katoličke crkve, stvorili »isključivo hrvatstvo«, jer su u njemu vidjeli »najsigurniju garanciju za vjeru i time duhovno jedinstvo hrvatske nacije, koje bi, opet, bilo učvršćeno sjedinjenjem sa Hrvatskom« (351, 352). Pavlinovićeva je velikohrvatstvo, prema Petroviću, »proizišlo iz klerikalne ljsuke« (165). Na to je reagiralo pravoslavno svećenstvo, afirmirajući pravoslavlje i srpstvo. Već sam pokazao da je Pavlinovićeva teorija o hrvatskom političkom narodu nastala (između ostalog) kao ustuk velikosrpskoj ideji. To, istina, još ne znači da na njen postanak nije djelovao i klerikalizam. Međutim, sve do god. 1869. možemo kod Pavlinovića razvoj klerikalizma i hrvatske misli pratiti kao dva odvojena procesa. O tome svjedoči podatak, na koji Petrović nije naišao, da je Pavlinović još god. 1868. namjeravao osnovati zasebnu klerikalnu stranku i zatražio od zadarskog nadbiskupa Maupasa da se uključi u tu akciju, što je on (iako uz grižnju savjesti) odbio.¹² Pokušaj da uvuče u tu stranku autonomna nadbiskupa Maupasa (koji bi već zbog svog položaja u crkvenoj hijerarhiji Dalmacije morao u stranci igrati jednu od najvažnijih uloga) pokazuje da joj Pavlinović nije namjeravao dati hrvatsko obilježje. Tek nakon toga, vjerojatno uvidajući da bi klerikalna stranka bila preslaba a da bi svejedno podvojila narodnjake i oslabila njihovu političku borbu, Pavlinović je povezao svoja nacionalno-politička i vjersko-socijalna shvaćanja. Povezao je hrvatstvo i katolicizam, uvjeren da oni međusobnom podrškom mogu najbolje zaštititi svoje interese. Dokument o završetku toga procesa povezivanja i o obliku koji je ono dobilo jest Pavlinovićev program »Hrvatska misao« od god. 1869. Sam je Pavlinović, kako navodi i Petrović, osnovnu misao toga programa ukratko izrazio riječima: »Hrvat i katolik«. Prema tome, Pavlinovićeva političke koncepcije po svom postanku imaju ishodište u političkoj sferi i tek se

¹² *D. Politeo*, Izabrani članci, Predgovor (predgovora I. dio), D. Tuzla [1901], str. XXXVII.

kasnije povezuju s njegovim vjerskim shvaćanjima u jedan sistem. Ne bih htio ulaziti u to kada su se i kako počeli povezivati pravoslavlje i srpstvo, ali ono nigdje, pa ni u Dalmaciji, nije reakcija na klerikalizam katoličkog svećenstva. U Dalmaciji ga nalazimo, svakako, od početka šezdesetih godina. Nalazimo ga 1858. i 1859. god. u pismima S. Milinovića, J. Grubkovića i I. Berčića koja navodi sam Petrović (268—271, bilj. 47—49), izrazio je kod Tomanovića u njegovom spomenutom članku iz 1866. god. (da ne navodim drugo), a sve prije pojave trenda hrvatstvo-katoicizam.

Prema Petrovićevom shvaćanju, konzervativno katoličko svećenstvo je isto tako konzervativnom seljačkom puku nametnulo svoje klerikalno ekskluzivno hrvatstvo. Veoma je dalekosežna, a ničim potkrijepljena, Petrovićeva ocjena da je pod utjecajem svećenstva nacionalna svijest hrvatskog seljaštva bila »zagrižljiva, vjerski obojena i po tome — u nacionalnom smislu — isključiva« (397). Petrović je morao za sebe lično, a pogotovu za čitaoce, pronaći temeljite dokaze za tako odlučnu tvrdnju. Jednako je to morao učiniti i za tvrdnju da je pravoslavno svećenstvo (i opet — prema Petroviću — reagirajući na poticaj sa hrvatske strane) dalo srpskoj nacionalnoj misli »isključiv, pa i šovinistički ton« (366, 367). Jedino treba napomenuti da ekskluzivno srpski nisu nastupali samo pravoslavni svećenici N. Milaš, Lj. Vujinović, J. Kovačević i dr., već i svjetovnjaci poput L. Tomanovića, I. D. Jankovića, koji su također povezivali pravoslavlje i srpstvo, te S. Bjelanovića, koji je zastupao srpstvo bez obzira na vjeroispovijest.

Petrović tvrdi da je katoličko svećenstvo, dominirajući izbornim kotarima seoskih općina, nametalo Narodnoj stranci svoje kandidate, te da je hrvatsko-klerikalna struja u sedamdesetim godinama dobila prevađu u stranci, zbog čega su se neki pokorili (Klaić), neki povukli (Monti), a neki pak odvojili (Srbi). Mislím da se o nekoj prevlasti, o nekoj većini koju bi ta struja imala u Narodnoj stranci, ne može govoriti. Pavlinović je, doista, posredstvom Biankinija uspio *Narodnom listu* dati pečat svojih shvaćanja, ali bilo bi potrebno provesti detaljnu analizu pisanja *Narodnog lista* (što Petrović nije učinio) da bi se moglo pouzdano utvrditi koliki je uistinu bio utjecaj njegove struje u listu i stranci. Postoje znakovi koji govore da je Pavlinovićeve struja još dugo po završetku razdoblja kojim se Petrović bavi bila u manjini u Narodnoj stranci (dapače da nikada do većine nije ni došla). Tako je npr. sam urednik drugog glasila Narodne stranke, splitskog *Naroda*, Dinko Politeo god. 1886. konstatirao da u narodnjačku većinu u Dalmatinskom saboru »izrazitije hrvatstvo nije još [...] prodrlo«, da ona, u najboljoj namjeri, »zove narodni jezik hrvatskim i srbskim, narodnost hrvatskom i srbskom, te su neki njezini članovi osobito u tom pogledu do skrajne velikodušnosti popustljivi prema Srbim«. ¹³ Doista, Narodna stranka kao cjelina dosljedno je, i u toku najžešćih polemika sa Srbima, ostajala na stajalištu da su Hrvati i Srbi jedan narod, ali je u isto vrijeme u političkoj sferi ustrajala uz hrvatsko državno pravo kao temelj sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom (Srbi su, naprotiv, jedno i drugo s jednakom dosljednošću odbacivali). Prema tome, većinu u Narodnoj stranci ima upravo ta građanska komponenta

¹³ *Narod*, 1886, 4, 13. I.

kod koje će proces nacionalnog buđenja trajati i iza god. 1880. (trebalo bi jedanput i s toga aspekta sagledati problem periodizacije preporoda u Dalmaciji).

Nasuprot takvoj situaciji na hrvatskoj strani, kod Srba je doista gotovo sve što je predstavljalo politički subjekt u toku sedamdesetih godina prihvatilo srpsku nacionalnu i političku misao. Prema tome, ne može se govoriti o uzajamnom i jednakomjernom političkom odvajanju Hrvata i Srba kao posljedici nacionalnog osvještanja. Suprotni polovi nisu hrvatski i srpski dio Narodne stranke, nego jedna struja hrvatskog dijela i gotovo čitav njen srpski dio. Na hrvatskoj strani, pak, ni sam Pavlinović (što je s obzirom na njegov stav prema Srbima u Hrvatskoj sasvim logično) nije želio razlaz sa Srbima. God. 1879, kad se već nazrijevao razdor, Pavlinović je predlagao da Narodna stranka na izborima za Carevinsko vijeće ne kandidira u Bukovici Klaića, već Srbina Šimića (Klaić je nudio svoj izborni kotar) kako bi se spriječilo da Srbi glasaju protiv Klaića, a za talijanaškog kandidata Ivanića.¹⁴ Srbi se, dakle, svjesno odvajaju, i to ne samo od Pavlinovićeve struje već i od većine hrvatskog dijela Narodne stranke koja je ostala u svemu na starom programu. Ako se i ne smije zapostaviti utjecaj Pavlinovićeve struje na takav razvoj događaja, osnovni uzrok odvajanja Srba je u njihovom prihvaćanju srpske *političke* ideje, preciznije rečeno, u prihvaćanju srpske državne ideje. Oni su napustili misao o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom (u borbi protiv sjedinjenja su se, dapače, povezali s talijanašima) i počeli povezivati sudbinu Dalmacije, ili bar njenoga južnog dijela, s političkim transformacijama u zaleđu koje su trebale dovesti do okupljanja cjelokupnog srpstva u jednu državu. Još je G. Novak uočio da je u osnovi hrvatsko-srpskog sukoba u Dalmaciji ležao sukob dviju državnih misli.¹⁵ Ako u članku G. Novaka i nije iskorišteno toliko izvornog materijala koliko u Petrovićevoj knjizi, ipak primjedbom da je »zanimljiv po sadržaju« (7) nije moguće zaobići taj njegov najvažniji zaključak.

Petrovićeva knjiga, kao što sam već rekao, ima mnogo pozitivnih osobina i vrijednih rezultata, ali sam se zadržao samo na određenim problemima, jer nisam namjeravao pisati njen prikaz. U ovom sam prilogu želio upozoriti na neke od problema koji su Petrovićevom knjigom pokrenuti, a koji očekuju daljnju obradu, razradu, dopunu ili kritiku. Moja je namjera bila upozoriti prije svega na moguće nove pravce istraživanja.

¹⁴ *Narod*, 1888, 36, 18. V.

¹⁵ G. Novak, *Podvojene narodne snage u Dalmaciji*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* X, 1963, 20, 23, 25.